

Niğdeli Âlimler Eserler ve Düşünceler

Editörler

A. İskender Sarıca
Ahmet Vural
Hicret Karaduman

Yazarlar

Adem Çatak • Adem Çiftci • Ahmet Gümüstop • Ahmet Vural
Ahmet Temel • Bayram Ayhan • Hamza Özen • Hamza Sadan
Hicret Karaduman • Mahmut Gurbet • Mahmut Yıldız • Mehmet Koç
Muhammet Berat Can • Mustafa Baktır • Mustafa Kiranathıoğlu
Müfide Ağırkan • Recep Yartaşı • Serkan Çelikan • Serkan Çetin
Süleyman Dođanay • Şeyda Algaç • Yakup Hafızoğlu • Yasin Kurnaz • Yılmaz Çelik

Niğdeli Âlimler: Eserler ve Düşünceler

Adem Çatak • Adem Çiftci • Ahmet Gümüştöp • Ahmet Vural
Ahmet Temel • Bayram Ayhan • Hamza Özen • Hamza Sadan
Hicret Karaduman • Mahmut Gurbet • Mahmut Yıldız • Mehmet Koç
Muhammet Berat Can • Mustafa Bakır • Mustafa Kıranatlıoğlu
Müfide Ağırkan • Recep Yartaşı • Serkan Çelikan • Serkan Çetin
Süleyman Dođanay • Şeyda Algaç • Yakup Hafızoğlu • Yasin Kurnaz • Yılmaz Çelik

Genel Yayın Yönetmeni:
Mustafa ÇALIŞKAN

KİTAP DÜNYASI YAYINLARI
Yayın No: 253

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayıncı Sertifika No: 51889

ISBN 978-605-351-531-9

Bu eserin tüm yayın hakları saklıdır. Yayınevinin/Yazarların izni olmadan eserin herhangi bir bölümü yeniden basılamayacağı gibi, kayıt, fotokopi ve bilgi depolama da dahil elektronik ya da mekanik yöntemle yeniden çoğaltılıp dağıtılması yasaktır. Kitaptaki bölümlerin bütün sorumlulukları bölüm yazarlarına aittir.

Redaksiyon: Kerim Yılmaz

Kapak Tasarım: DIZGIMIZANPAJ.COM

Baskı Öncesi Hazırlık: Mehmet Ateş
meh_ates@hotmail.com

Baskı, Cilt:

MC MATBAA LTD. ŞTİ.

Davutpaşa Cad. Güven İş Merkezi C Blok No: 83/220-221

Topkapı-Zeytinburnu/İSTANBUL

Tel: 0212 999 58 84

Sertifika No: 43257

Ekim 2022 / İstanbul

Kitap Dünyası Yayınları

Alayköşkü Cad. Küçük Sk. Civan Han No. 6/D:4

Cağaloğlu – İSTANBUL

Tel: 0212 514 93 05

www.kitapdunyasi.com.tr

bilgikitapdunyasi@gmail.com

AHMED-İ NÂMÎ VE DÎVÂN'INDA KUR'ÂNÎ REFERANSLAR

Hamza SADAN

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

Giriş

Toplumların edebiyatı dinlerinden kopuk değil tam aksine dinleriyle iç içedir. Hem batı hem de doğu toplumlarında yetişen edebiyatçılar eserlerinde dini referans olarak kullanmışlardır. Dolayısıyla bazen dinî kavramlar bazen de dinî mefhumlar, edebî eserlerde yer almıştır.¹ Edebî yönü mucize olan Kur'ân-ı Kerîm de Müslümanların oluşturduğu edebiyat türlerine ilham kaynağı olmuştur. Bu türlerden biri olan divanlarda Kur'ân'dan mülhem çok sayıda mısra bulunmaktadır.

Divan edebiyatı her ne kadar kuralcı, hayattan kopuk, kitabî ve soyut olarak te-lakkî edilse² de toplumsal konulara tamamen bîgâne değildir.³ Döneminin düşünce ve sanatını yansıttığı gibi inancını da yansıtmaktadır. Divan şiirinde çoğu zaman İslam dininin temel alanlarını oluşturan tefsir, hadis, kelâm ve tasavvufa dair bilgiler yer almaktadır. Agâh Sırrı Efendi divan edebiyatının kaynaklarını tasavvuf, din, felsefe, iman ve itikad, tarih ve esâtîr (hikâyeler), bâtil ve hakîkî bilgiler gibi ana başlıklarla sınıflandırmıştır. Daha sonra bunları alt başlıklara ayırmış; iman ve itikad ana başlığının altında Kur'ân, hadis, peygamber kıssaları ve mucizeler şeklinde alt başlıklar vermiştir.⁴ Ayrıca divan edebiyatı türleri incelendiğinde bunla-

¹ Örnek vermek gerekirse, Necip Fazıl Kısakürek'in şu sözü bu duruma işaret etmektedir: "Dinin olmadığı yerde hiçbir şey yoktur; yokluk bile yok... Şiir ve sanatsa hiç yok..." bk. Necip Fazıl Kısakürek, *Çile* (İstanbul: Büyük Doğu, 74. Baskı, 2012), 490. Yine bağımsızlığımızın sembollerinden biri olan İstiklâl Marşı'nın yazarı Mehmet Akif Ersoy'un en çok kullandığı kelimelerden biri İslâm'dır. Bk. Atif Akgün, "Mehmet Akif Ersoy'un Türk Dünyası Şairlerindeki Tesir Alanına Bir Bakış", *International Journal Of Turkish Literature Culture Education* 6/4 (2017), 2390. Dünya klasiklerinin önemli yazarlarından Tolstoy ve Dostoyevski eserlerinde dinî temalara çokça yer vermiş ve bu yönüyle araştırmalara konu olmuştur. Bk. Hakan Yekbaş, "Divan Şiirinde Kur'ân", *İstem* 16 (01 Aralık 2010), 200.

² Agâh Sırrı Levend, *Divan Edebiyatı* (İstanbul: Enderun Yayınları, 1984), 7. Ayrıca bk. Mine Mengi, *Divan Şiirinin Arka Bahçesi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2010), 153-157.

³ İsmet Zeki Eyuboğlu, *Divan Şiiri* (İstanbul: Say Yayınları, 1994), 6-7.

⁴ Levend, *Divan Edebiyatı*, 9-10. Ayrıca bk. Yekbaş, "Divan Şiirinde Kur'ân", 2-4.

rın birçoğunun dinî konularla ilgili olduğu görülmektedir. Mesela tevhid, esmâ-i hüsnâ, kırk hadis, naat, münâcât, mevlid gibi türler doğrudan dinî içeriklidir.

17. yüzyıl divan şiirinin en parlak döneminde yaşayan⁵ Ahmed-i Nâmî, *Dîvân*'ının başında “Anun imlâ-yı ta'bîrin hatâdan saklaya Bârî”⁶ ifadeleriyle, yazdıklarının hatadan korunması için Allah Teâlâ'ya sığınarak şiirine başlamıştır. Daha birçok örneğini sıralayabileceğimiz bu durum dinin edebiyat üzerinde ne denli müessir olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

1. Ahmed-i Nâmî'nin Hayatı

Ahmed-i Nâmî'nin hayatı hakkında çok fazla çalışma bulunmamaktadır.⁷ Onun hayatı ve poetikası ile ilgili bilgiler yine onun *Dîvân*'ında kendisi hakkında yazdıklarından elde edilmektedir. Asıl adı Ahmed olan şair, şiirlerinde Nâmî mahlasını kullandığı için Ahmed-i Nâmî olarak anılmaktadır. Bazı kaynaklarda Mehmed ve Muhammed b. Abdullah olarak da geçmektedir. Ancak şiirlerinde kendisinden Ahmed-i Nâmî olarak bahsetmesi sebebiyle, diğerlerinden ziyade bu ismin kullanılmasının daha doğru olduğu belirtilmektedir. Memleketinin Niğde olduğunu yi-

⁵ 17. asır divan şiirinin en parlak dönemlerinden biridir ve bu dönemde çok sayıda önemli şair yetişmiştir. Bunlardan bazıları Nefî, Nâîlî, Neşâtî, Yahyâ Efendi, Riyâzî, Sabrî, Bahâî, Cevrî ve Nâbî gibi şairlerdir. Bk. A. Naci Tokmak, *Divan Edebiyatı* (İstanbul: Damavend Yayınları, ts.), 209-245; Ömer Zülfe, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 2015), 281-320; E. J. Wilkinson Gibb, *Osmanlı Şiir Tarihi*, çev. Ali Çavuşoğlu (Ankara: Başer Yayınları, 1999), 177-214. Bu asırda Osmanlı birçok alanda duraklamasına rağmen bu şairlerin ortaya koyduğu eserler sayesinde şiirde iyi bir dönem geçirmiştir. Bk. Tokmak, *Divan Edebiyatı*, 204-205; Gibb, *Osmanlı Şiir Tarihi*, 152.

⁶ Ahmet Nâmî, *Ahmet Nâmî Divânı*, haz. Ahmed Yenikale (Ankara: Kültür Bakanlığı, 2017), *Hüsn-i Mecâzî*, kaside no. 1, beyit no. 2.

⁷ Ahmed-i Nâmî ve *Dîvân*'ı hakkında Ahmet Yenikale tarafından hazırlanan bir doktora tezi ve ayrıca bazı makaleler bulunmaktadır. Yapılan doktora çalışmasında Nâmî'nin *Dîvân*'ında geçen Kur'ân ve hadislerle ilgili ifadeler detaylı açıklama yapılmaksızın dipnotta belirtilmiş ve âyet numaraları verilmiştir. Bizim çalışmamız sadece lafız olarak âyette geçen ifadeyle ilgili olmayıp aynı zamanda mâna bakımından âyetlerle doğrudan alakalı olan görüşlerinden bazılarını da belirlemektir. İlgili doktora çalışmasında “Men re'âni fil-menâm”ı rûzi kıldı lutf-ı Hak / Yedi defa zâhir oldı gördi bu zâr-u hazin” (*Hüsn-i Mecâzî*, 19/32) mısraları, Saffât suresi 102. âyetiyle irtibatlandırılmıştır. Bu âyette Hz. İbrahim oğlu İsmail'e “Yavrum, Ben uykuda görüyorum ki seni boğazlıyorum...” dediği bildirilmektedir. Buradaki âyetin lafzı “إني أرى في المنام” şeklindedir ve Nâmî'nin “Men re'âni fil-menâm” şeklindeki ifadesiyle örtüşmemektedir. Bu ifade Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'lerinde Hz. Peygamber'in “Beni rüyada gören kimse, uyanırken de öylece görecektir –veya sanki beni uyanırken görmüş gibidir-. Çünkü şeytan bana benzeyen bir şekle giremez” anlamındaki hadisin lafzında geçmektedir. Bk. Zeynüddin Ahmed b. Abdî'l-Latif ez-Zebîdî, *Muhtasarı Şahîhi'l-Buhârî el-Müsemmâ et-Tecridi's-şarih*, thk. İbrahim Bereket - Ahmed Râtib Urmûş (Lübnan: Darü'n-Nefâis, 1985), 499; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 4/1775.

ne bizzat kendisi *Dîvân*'ında ifade etmektedir. Nitekim bu hususta bütün kaynaklar ittifak hâlinindedir.⁸

Ahmed-i Nâmî, 1600 yılında doğmuştur. Çocukluğu ve gençliği hakkında çok fazla malûmat bulunmamaktadır. Medrese eğitimi aldıktan sonra Konya, İçel, Niğde, Balıkesir, Seydişehir, Bor, Arapkir, Eğin gibi farklı yerlerde bulunan medreselerde hocalık yapmış ve kadılık görevinde bulunmuştur. Sonraki süreçte kadılıktan azledilmiş, sonrasında kendini tasavvufa vermiş, Nakşibendî tarikatına intisap ederek müteväzî bir hayat sürdürmüştür.⁹ Ölüm tarihi ile ilgili farklı rivâyetler bulunsa da genel kabul onun 1673 senesinde ve 74 yaşında vefat ettiği'dir.¹⁰

Nâmî'nin *Dîvân*'ı ile ilgili araştırmalarda birbirinden bazı farklılıklar içeren 6 nüshaya rastlanılmıştır. Bunlardan Nâmî tarafından ilk zamanlarda kaleme alınanlarda hüsn-i hakîkî ve hüsn-i mecâzî şeklinde bir taksime gidilmemiştir. Ancak Nâmî daha sonra *Dîvân*'ını geliştirmiş ve bazı düzenlemeler yapmıştır. Bu nedenle sonrakilerde hüsn-i hakîkî ve hüsn-i mecâzî ayrımı yapmıştır. Nüshaların bulunduğu kütüphaneler şu şekildedir:

- 1- Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 3686.
- 2- İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, t. 770.
- 3- Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 3519/3.
- 4- Milli Kütüphane, yz, A.538.
- 5- Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi, 755.
- 6- Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi, Seyfettin Özeğe Kısmı, A. Sırrı Levent Koleksiyonu, 570.¹¹

2. Ahmed-i Nâmî'nin Kur'ân'dan Referansları

Nâmî'nin Kur'ân'a yaptığı referanslara geçmeden önce onun Kur'ân tasavvuru hakkında kısa bir değerlendirme yapmak uygun olacaktır. Nâmî Kur'ân'a bakışını *Dîvân*'ında şu mısralarıyla ifade etmektedir: *Her sözde var bir çâşnî Nâmî velî hîç bulmadum /Vahy-i îlâhîdür meger güft-i peyemberden elez.*¹²

⁸ Bk. Ahmet Yenikale, *Ahmet Nâmî Dîvânı ve İncelemesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), 11.

⁹ Yenikale, *Ahmet Nâmî Dîvânı ve İncelemesi*, 12-13.

¹⁰ Yenikale, *Ahmet Nâmî Dîvânı ve İncelemesi*, 12-13.

¹¹ Yenikale, *Ahmet Nâmî Dîvânı ve İncelemesi*, 347-353.

¹² Nâmî, *Hüsn-i Mecâzî*, gazel no. 69, beyit no. 5.

Ahmed-i Nâmî yukarıdaki dizelerinde vahyi yani Kur'ân'ı şiirle karşılaştırmıştır. Esasen bu mesele nüzûl dönemine kadar uzanmaktadır. Allah Teâlâ tarafından inzal edildiğine inanmayanların onun bir şiir olduğu iftiralarına âyetlerde cevap verilmiştir: “Biz ona şiir öğretmedik; zaten ona yaraşmazdı da.”¹³ Diğer bir âyette “Ve o bir şâir sözü değildir...”¹⁴ Hem Kur'ân-ı Kerîm kendine has bir üslûba sahip hem de mânası gibi kelimelerinin dizilişi ve konumu bakımından da ilâhîdir.¹⁵ Dolayısıyla o, sözde zirve noktasıdır.¹⁶ Üslûp olarak da şiirden farklıdır. Nitekim Mekke ve çevresinde büyük bir şöhrete nail olan Şâir Tufayf, Mekke'ye geldiğinde Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından okunan birkaç âyeti dinleyince birden şaşırılmış ve âdeta büyülenmiş ve şöyle demiştir: “Bunların insan sözü olması mümkün değil. Bunlar şiir de değildir. Olsa olsa kâinatın Rabbinin yüce sözleridir.”¹⁷ Bir divan şairi olan Nâmî de yukarıdaki mısrayla Kur'ân'ın şiirden ve hadislerden önce geldiğini, dinin hem de şiir gibi sanatların kaynağı olduğunu anlatmak istemiştir.

Ahmed-i Nâmî'nin Kur'ân'a yapmış olduğu referanslardan bazıları aşağıda sıralanmıştır.

2.1. Bazı İnsanların Hayvanlardan da Aşağı Olacağı

Nâmî insanların yaratılanların en şerefli olduğunu ve en güzel surette yaratıldığını ifade etmektedir. Kur'ân'da bu durum, “Biz gerçekten insanı en güzel biçimde yarattık”,¹⁸ “Allah size şekil verdi ve şeklinizi en güzel yaptı”,¹⁹ “O, Allah yarattığı her şeyi güzel yapandır”²⁰ âyetlerinde açıklanmaktadır. Ayrıca Nâmî, “Her şeyüñ âlâsıyuz imân ile / Küfr ile bir pâre hasekden kemüz”²¹ cümlelerinde iman ile insanın her şeyin en üstünü; küfür ile insanın kötü, eksik olduğunu ifade etmektedir. Bu da insanın Kur'ân'da belirtilen “ahsen-i takvîm” ve “esfel-i safilîn”²² şeklindeki iki kutuplu yönüne işaret etmektedir. Aynı konuyla ilgili olarak başka mısralarında da A'râf su-

¹³ Kur'ân Yolu (Erişim 15 Temmuz 2022), Yâsin, 36/69.

¹⁴ el-Hâkka, 69/41.

¹⁵ Kur'ân'ı Kerîm'in ilâhi söz oluşu hakkında bk. Müfide Ağırkan, *Abdülkâhir el-Cürcânî'nin Dil ve Edebiyat Anlayışı* (Ankara: Fecr Yayınlar, 2022), 202-204.

¹⁶ Hamza Sadan, *Ra'd Suresinin 31. Âyeti Bağlamında Kur'ân'ın Söz Bakımından Etki Gücü* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2018), 25-82.

¹⁷ Celal Yıldırım, *İlmin Işığında Asrın Kur'ân Tefsiri* (Ankara: Anadolu Yayınları, ts.), 10/5065-5067.

¹⁸ et-Tîn, 95/4.

¹⁹ et-Teğâbûn, 64/3.

²⁰ Sâd, 32/7.

²¹ Nâmî, *Hüsn-i Hakîkî*, kaside no. 17 bölüm no. 3, şiir no. 1, beyit no. 7.

²² et-Tîn, 95/4-5.

resinin 179. âyetinde geçen “...İşte bunlar hayvanlar gibi, hatta daha da aşağıdadırlar (bel hüüm eğall)....”²³ âyetine atıfta bulunmaktadır: “Kimini “bel hüüm edal”le mâ-sadak halk eyleyüp / Yani ceng-i târ-ı küfr ü pertev-i imân ider”²⁴ yani “bel hüüm eğall” âyetinde söylendiği gibi kimini yaratıp küfrün karanlığını imanın aydınlığı kılar. Âyette geçen “bel hüüm eğall” ifadesi “Bilakis onlar hayvanlardan daha aşağıdırlar” anlamına gelir ki bu insanların küfrün karanlığını imanın aydınlığı gibi kabul etmekte olduğunu bildirmektedir. Dolayısıyla Nâmî bu mısralarda, âyetle bağlantılı olarak iki kutuplu insanın olumsuz tarafına dair bir açıklamada bulunmaktadır.

Ayrıca “Halk olunupdur bizüm için cihân / Biz Hak için halk olunan âdemüz-“Mâ-halak”uñ nüsha-i kübrâsiyuz / Cümlede biz âlem-ü hem ekremüz”²⁵ mısralarında Nâmî’nin insan tasavvuruna dair ipuçları yer almaktadır. O, insanın yaratılan şeylerin bir büyük bir nüshası/kopyası olduğunu, cihanın insan için, insanın da Hak için yaratıldığını düşünmektedir. Onun bu sözleri vahdet-i vücûd düşüncesinden etkilenmiş olabileceğini göstermektedir. Nitekim son mısralarda benzer ifadeler geçmektedir: “Cümle yem-i vahdete gark olmuşuz / Teşne-leb-i sâhil-i fark olmuşuz”²⁶ burada, insanın vahdet denizine batmış olduğunu ifade etmektedir.

2.2. Allah Uğrunda Cihad

Nâmî “İnşâallâh “câhidû fillâh” olupdur niyyetüm / Din-i İslâmuñ mücerred gayretidür gayretüm”²⁷ dizelerinde Hac suresi 78. âyette geçen “câhidû fillâh (Allah uğrunda hakkıyla cihad edin)” ifadelerine referans vererek, niyetinin inşaallah Allah yolunda cihad, İslam dininde tavsiye ettiği çaba ve gayretin de kendi çabası olduğunu ifade etmektedir. Şiirde geçen mısraların genelinde savaştan bahsedilmektedir. Dolayısıyla Nâmî’nin burada cihatla kastettiği, Allah yolunda savaşmaktır. Nitekim sonra gelen “Eyledüm cezm-i azimet hâtır-ı âgâh ile / Hak müyesser eyleye gâzi olam dil-râh ile”²⁸ mısralarında da kararlı olduğunu ve Hak Teâlâ’dan kendisinin gazi olmasını kolaylaştırmasını istemektedir. Sonraki beyitlerde ise “ricâlullâh” ile gayretinin küfür ehlini tamamen yok etmek olduğunu ifade eden Nâmî, bir mutasavvıf olması nedeniyle ehl-i tasavvufun kullandığı bu tabire yer vermiştir. Ricâlullâh tasavvufunda “Âlemin yönetilmesinde belli görevleri olduğuna inanılan Allah Teâlâ’nın veli

²³ el-A’râf, 7/179.

²⁴ Nâmî, *Hüsn-i Mecâzî*, kaside no. 12, beyit no. 14.

²⁵ Nâmî, *Hüsn-i Hakîkî*, kaside no. 17, bölüm no.3 şiir no .1, beyit no, 3.

²⁶ Nâmî, *Hüsn-i Hakîkî*, kaside no. 17, bölüm no 3, şiir no. 1, beyit no.10.

²⁷ Nâmî, *Hüsn-i Mecâzî*, kaside no. 7, bölüm no. 1, şiir no. 4, beyit no. 5.

²⁸ Nâmî, *Hüsn-i Mecâzî*, kaside no 7, bölüm no. 2, şiir no. 1, beyit no. 2.

kulları”²⁹ anlamında kullanılmaktadır. Dolayısıyla Nâmî cihadın Allah'ın yeryüzündeki velî kullarının yardımıyla neticeye ulaşacağına inanmaktadır.

2.3. “Ölünüz!” ve “Geri Dön!” İfadesi

Nâmî, Murad Paşa merhumun mezarına yazmış olduğu tahririnde³⁰ “Ey ziyâret iden ihvân-ı vefâ / Yâd idün “mûtû”yu gitmen nâsiha”³¹ mezarı ziyaret eden için “mûtû”yu hatırlamasını ve başka nasihatçiye gitmeye gerek olmadığını ifade etmektedir. “Mûtû (موتوا)”, “ölünüz” anlamına gelmektedir ve Kur'ân'da iki farklı âyette ve bir hadiste geçmektedir. Âyetlerden birincisi Bakara suresinde geçen “... Allah onlara “ölün!” dedi, sonra da onları diriltti...”³² ifadelerdir. Diğer ise Âl-i İmrân suresinde geçen “... De ki: “Öfkenizden ölün!” ...”³³ âyetidir. İfadenin yer aldığı hadis ise “Ölmeden önce ölünüz (موتوا قبل ان تموتوا)” hadisidir. Bu hadis daha çok tasavvufî/işârî tefsirlerde geçmektedir.³⁴ Nâmî ölümü hatırlatırken, “ölümü unutmayın” ya da “ölümü hatırlayın” dememiş, bunun yerine “ölünüz (mûtû)” ifadesine yer vererek yukarıda geçen âyetlere veya hadise atıfta bulunmuştur.³⁵

Yine, “irci'î”den bir çağırış erişince, bir uğrak yeri olan bu fâni âlemin sonuna geldiği anlamındaki “Âkîbet kıldum güzer bu fâniden / “İrci'î” den irişince şâyih”³⁶ dizelerindeki “irci'î” ifadesi dön anlamına gelmektedir. Kur'ân referanslı olan bu kelime, Kur'ân'da “...Sen O'ndan razı, O da senden razı olarak Rabbine dön! (irci'î)” (ارجعني الى ربك راضية مرضية)³⁷ şeklinde geçmektedir. Nâmî Murad Paşa'nın vefatını, Allah

²⁹ Bk. Süleyman Uludağ, “Ricâlullâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/80-81.

³⁰ Nâmî, *Hüsn-i Hakîkî*, kaside no. 49, beyit no. 1-5.

³¹ Nâmî, *Hüsn-i Hakîkî*, kaside no. 49, beyit no. 1.

³² el-Bakara, 2/243.

³³ Âl-i İmrân, 3/119.

³⁴ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, ts.), 2/139; Şehâbeddin Mahmûd Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415), 1/262.

³⁵ Nâmî'nin *Divân*'ı hakkında yapılan doktora tezinde de “mûtû” ifadesi, Bakara suresinin 243. âyetiyle ilişkilendirilmiştir. Bk. Yenikale, *Ahmet Nâmî Divânı ve İncelemesi*, 684. Ancak şiirde geçen cümlelerin bağlamı, ölümden ibret almaya ve ölümü hatırlayıp ahireti unutmamaya yöneliktir. Bu yüzden Nâmî'nin atıfta bulunduğu “mûtû” ifadesi daha çok yukarıdaki hadisle ilişkilendirilebilir. Ancak bu sözün kaynaklarda hadis olmadığı ve sûfler arasında yaygın bir söz olduğu bilinmektedir. Bk. Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî Aclûnî, *Keşfü'l-hafa'* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 2/291. Sahih hadis kaynaklarında geçmemesi hatta çoğu muhaddislerin eserlerinde bu söze yer vermemesi ve daha çok tasavvuf ehlinin kullanması bu bilgiyi kuvvetlendirmektedir. Mesela bir mutasavvıf olan Ahmet Yesevî de Nâmî gibi *Divân*'ında bu hadisi kullanmıştır. Bk. Mahmut Gurbet, “Ahmet Yesevî'nin Millî Kimlik Tasavvurunda Sünnetin Rolü”, *Social Sciences Studies Journal* 7/85 (2021), 2952.

³⁶ Nâmî, *Hüsn-i Hakîkî*, kaside no. 49, beyit no. 4.

³⁷ el-Fecr, 89/27-28.

Teâlâ'nın veya Cebrâil'in ölüm (veya yeniden diriliş ya da cennete giriş)³⁸ nefse, rabbine dön emri muvacehesince âyetle irtibatlandırarak açıklamıştır. Bu şekilde belki Paşa'nın Allah'tan razı Allah'ın da kendisinden razı olduğuna işaret ederek merhumu güzel bir şekilde yâd etmek istediği anlaşılabilir.

1.4. Nûr Üstüne Nûr

Nur sure 35. âyette geçen geçen "nur üstüne nur (*nûr^{un} 'alâ nûr*") ifadesi Nâmî'nin *Dîvân*'ında "Âyet-i "nûrun 'alâ nûr"ı yazup dest-i kader / Misk-i terle çekdi cedvel safha-i ruhsâre hat"³⁹ şeklinde geçmektedir. Başka beyitte de nur âyeti yer almaktadır.⁴⁰ Nur kavramı onun *Dîvân*'ında en çok geçen kelimelerden biridir. Ancak yukarıda verilen beyitlerde doğrudan âyete referansta bulunmuştur. "Nûr^{un} 'alâ nûr" ifadesinin geçtiği âyette Allah Teâlâ'nın yerin ve göklerin nuru olduğu anlatılmış, arkasından da onun nuru, içinde ışık bulunan fanus içerisindeki kandil yuvasına, fanus da inciden bir yıldızla benzetilmiştir. Bu yıldızın doğuya da batıya da ait olmayan mübarek bir ağacın yağından yakıldığı ve onun yağı neredeyse kendisine ateş dokunmasa bile ışık verdiği belirtildikten sonra "*nûr^{un} 'alâ nûr*" ifadesine başvurulmuştur. Bu ifade nur üstüne nur yani aydınlık üstüne aydınlık anlamına gelmektedir. Yani yerin ve göklerin kaynağı Allah Teâlâ'nın nurunun, nur üstüne nur şeklinde pekiştirilerek verilmesi, aydınlığın canlılığını ve azametini göstermektedir. Âyette temsili bir anlatım söz konusudur. Bu temsille hem Allah'ın nurunun şiddeti ve kesafeti açıklanmış, hem kastedilen asıl mâna idraklere yaklaştırılmış, hem de anlama imkânı kolaylaştırılmıştır.⁴¹ Allah'ın nuru ile kastedilenin ise genellikle Allah'ın hidâyeti olduğu söylenmiştir.⁴² Nâmî de âyetteki temsili mecâzî anlatıma uygun olarak dizelerinde mecâzî bir üslûp içerisinde âyete yer vermektedir.

³⁸ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî Zemaşerî, *Keşşâf 'an haqâ'iki ğavâmi'î't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1407), 4/752.

³⁹ Nâmî, *Hüsn-i Mecâzî*, gazel no. 207, beyit no. 5.

⁴⁰ "Gerçi pâs-ı mushaf-ı hüsninde mâhir oldı hat/Âyet-i "Nûr"ı basup ammâ ki kâfir oldı hat." Bk. Nâmî, *Hüsn-i Mecâzî*, gazel no.209, beyit no.1.

⁴¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/156.

⁴² Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Çur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 19/177. Ayrıca geniş bilgi için bk. M. Zeki Duman, "Nur Suresi'nin 35. âyetinin Tefsir ve Te'vili Bağlamında Allah'ın İnsana Dört Hidâyeti: Fitri Din, Akıl, Peygamber ve Kitap", *Usûl İslam Araştırmaları* 3/3 (2005), 40-42.

2.5. *Ḳābe ḳavseyn* İfadesi

Nâmî *Divân*'ındaki Kur'ânî ifadelerden biri de Necm suresi 9. Âyette geçen "*ḳābe ḳavseyn*"dir. Bu ifade bazılarına göre Cebrâil (as.) ile Hz. Muhammed'in buluşmasını bazılarına göre ise Allah Teâlâ ile Hz. Muhammed'in buluşmasını⁴³ konu edinmektedir. "*Ḳābe ḳavseyn*" iki yay aralığı anlamına gelmektedir ve buluşmaların mesafesinin iki yay aralığı kadar azaldığını beyan etmektedir. Hatta âyetin devamında bu mesafenin bundan daha da az olduğu anlatılmakta ve bu buluşmada vahyin inzâl edildiği bildirilmektedir. Nâmî, bu âyete atıfta bulunarak bu durumu şiirine aktarmıştır:

*Ne gördüm pür-melâhat bir dil-ârâ şâhid-i ismet,
Ne gördüm pür-letâfet bir melek-manzar nisâb-ı sır.
Ne gördüm ol habib-i "kâbe kavseyn"i tulû' itdi,
Ne gördüm ol edib-i "li-maallâh" intisâb-ı sır.⁴⁴*

Nâmî, şiirde gönül süsleyen letafet dolu melek görünüşlü Peygamber'in *ḳābe kavseyne* doğduğunu, intisap sırrı ile orada Allah Teâlâ ile birlikte olduğunu anlatmaktadır. İntisap sırrı tasavvufta kullanılan bir ifadedir. Bütün mevcûdatın Allah'a intisap sırrı ile birbiriyle irtibat meydana getirmesidir. Her bir varlığın Allah'a mensubiyetle, kendisi gibi bu mensubiyeti bilen her varlıkla bir ortak nokta oluşturması ve bir münasebet oluşturmasıdır. Dolayısıyla Nâmî, Hz. Muhammed'in Allah ile buluşmasını ve bir araya gelmesini intisap sırrı içerisinde değerlendirmekte, bu şekilde tasavvufî bakış açısıyla âyeti yorumlamaktadır. Nasıl her varlık Allah'a intisap sırrı ile birbiriyle irtibat kuruyorsa, Hz. Muhammed ile Cebrâil de bu sır ile irtibat kurmuştur.

2.6. Ölümünden Sonra Yerin Diriltilmesi

Nâmî'nin Kur'ân'dan aynı lafızlarla verdiği diğer bir ifade Rûm suresi 50. âyette geçen "*Ölümünden sonra yeri nasıl diriltiyor/keyfe yuhyi'l-arza ba'de mevtilhâ* (كَيْفَ يُحْيِي (الارضَ بَعْدَ مَوْتِهَا))" cümlesidir. Nâmî'nin *Divân*'ında bu ifade genel olarak kevnî âyetlere dikkat çektiği şiirinin içerisinde yer almaktadır ve şöyledir: "*Keyfe yuhyil-arza bade mevtilhâ*"yı *fıkr idüp /Reng-i gûn-â-gûn ile zâhir olan eşyâya bak.*"⁴⁵ Nâmî burada Allah Teâlâ'nın "*Yeryüzünü ölümünden sonra nasıl diriltiyor*" âyetini düşünerek çeşit çeşit renklerde zâhir olan eşyaya bakılmasını istemektedir.

⁴³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 22/504-505. *Ḳābe ḳavseyn* hakkında detaylı bilgi için bk. Hamza Sadan, "Âyetlerin Mekklilik ve Medeniliği: Bakara Suresi Son İki Âyeti Örneği", *Dergîtabant* 8/1 (2020), 130-131.

⁴⁴ Nâmî, *Hüs-n-i Hakîkî*, kaside no. 14, beyit no. 7-8.

⁴⁵ Nâmî, *Hüs-n-i Hakîkî*, gazel no. 60, beyit no. 3.

2.7. Sidre Ağacı

Sidre ağacı “Andolsun onu, sidretü’l-müntehâ’nın yanında önceden bir defa daha görmüştü”⁴⁶ âyetinde sidretü’l-müntehâ şeklinde terkeb olarak geçmektedir. Hemen sonra gelen “Sidre’yi kaplayan kaplamıştı”⁴⁷ âyetinde ise tek başına kullanılmıştır. “... Onların iki bahçesini, buruk yemişli, acı lıgınlı ve içinde biraz da sidir ağacı bulunan iki (harap) bahçeye çevirdik.”⁴⁸ ve “(Onlar), dikensiz sidir ağaçları ve meyveleri küme küme dizili muz ağaçları altında...”⁴⁹ âyetlerinde başka ağaçlar arasında zikredilmiştir.

Sidre ağacına “nebk” de denilmektedir.⁵⁰ Nebk Arabistan kirazıdır ve bir nevi Trabzon hurmasıdır.⁵¹ Sidre Nâmî’nin şiirin ise şu şekilde yer almaktadır: “Şâh-ı Sidre olsa da olmaz vatan-sâz-ı nevâ / Âşiyân-ı bülbül-i dil zülf-i miskin-târ olur.”⁵² Bu mısralarda bir bülbül için sidre ağacının dalı da olsa ötüş vatanı olmayacağı, gönül bülbülünün yuvasının, telleri misk kokulu ve yüzün iki yanından sarkan saç lülesi olduğu söylenmektedir. Dolayısıyla Nâmî’nin dizelerinde sidre, yukarıda verilen âyetler bağlamında yer almamaktadır. Bu sebeple sadece Kur’ân’da da kullanılan bir ağaç türünün lafız olarak onun dizelerinde geçtiği söylenebilir.

2.8. İftira ve İkiyüzlülük

Nâmî şiirlerinde iftira ve ikiyüzlülüğün haram olduğunu belirtmektedir. İkiyüzlülük Kur’ân’da genellikle münafıkların özellikleri arasında verilmektedir.⁵³ Mesela, “Allah’a ve ahiret gününe inandık’ diyenler vardır.”,⁵⁴ “İnananlara rastladıkları zaman, ‘İnandık’ derler, elebaşlarıyla baş başa kaldıklarında, ‘Biz şüphesiz sizinleyiz, onlarla sadece alay etmekteyiz’ derler”⁵⁵ buyurulmak suretiyle münafıkların ikiyüzlülüğü ifade edilmiştir. İftira ise Kur’ân’da bazen bizzat iftira kavramıyla bazen de başka kökten gelen bir kelime olarak birçok âyette geçmekte ve yasaklanmaktadır.⁵⁶

⁴⁶ en-Necm, 53/ 13-14.

⁴⁷ en-Necm, 53/16.

⁴⁸ Sebe’, 34/ 16.

⁴⁹ el-Vâkı’a, 56/28-34.

⁵⁰ Ebü’l-Fazl Cemâliüddîn Muhammed b. Mükerrerem İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab* (Beirut: Daru Sadir, ts.) “sdr”, 4/354.

⁵¹ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili* (İstanbul: Azim, ts.), 6/360.

⁵² Nâmî, *Hüsn-i Mecâzî*, gazel no. 96, beyit no. 3.

⁵³ Arslan Karaoğlan, “Kur’ân’da Anlatılan Münafık Tipolojilerinin En Belirgin Karakteristik Özellikleri: Nisâ 142-143. Âyetleri Örneği”, *Eskiyeni* 38 (2019), 52-60.

⁵⁴ el-Bakara, 2/8.

⁵⁵ el-Bakara, 2/14.

⁵⁶ en-Nisâ, 4/ 48, 50; en-Nûr, 24/23.

Nâmî, iftiranın haramlığına işaret etmiş hatta başkalarını töhmet altında bırakmanın hakikat olsa bile günah olacağını bildirmiştir: “*Hâşe, lillah iftira küfr-ü riya dahı haram / İsm olur ayn-ı hakikat gayriya olsam zanin*”⁵⁷ beytinde iftira, küfür ve ikiyezlülüğün haram, başka kimselere ettiğin töhmet hakikatin kendisi de olsa bunun bir günah olduğunu ifade etmektedir.

2.9. Temizlik/Abdest

Taharet yani temizlik, Kur'ân'da on dokuz âyette geçmektedir.⁵⁸ Kelime hem elbise temizliği gibi maddî temizlik hem de günahlardan temizlenme gibi manevî temizlik için kullanılmaktadır.⁵⁹ Elbisenin temiz tutulması,⁶⁰ gusledilmesi,⁶¹ Beytullah'ın temizlenmesi,⁶² temiz su⁶³ gibi hususlar temizlik (t-h-r) kökünden gelen bir kelimeyle bildirilmektedir. Nâmî “*Hasleti hoşdur taharet dayıma kıl şüst-ü şu/ Ol niyaz içre hemişe hem namaza yüzi yu*”⁶⁴ dizelerinde temizliğin güzel bir huy olduğunu, devamlı yıkanmak gerektiğini bildirmekte, sürekli dua içerisinde olunmasını ve namaz için abdest alınmasını istemektedir. O bu ifadelerinde hem maddî hem de manevî temizliğe dikkat çekmektedir. Çünkü temizlenerek ve abdest alarak maddî; dua ve namazla da manevî bakımdan temizlenmiş oluruz ki bu da temizliğin her iki boyutunu kapsamaktadır.

2.10. Dünya Ameli

Dinimize göre iş, eylem ve amellerde dünya âhiret dengesinin gözetilmesi önemli bir husustur.⁶⁵ Dinimizde dünyadan el etek çekmeyi gerektiren ruhbanlık yoktur. Aynı zamanda tamamen dünyaya meyledip ahireti unutmak da yasaklanmaktadır. Ahiretsiz ve hesapsız bir dünya düşüncesi insanlığı sadece kendi menfaat ve çıkarını düşünmeye, dünya için çalışmaya itmektir. Hz. Peygamber'in, Hanzala'ya “*Bir saat ibadetle, bir saat dünya işiyle uğraşınız*”⁶⁶ uyarısı her ikisinin den-

⁵⁷ Nâmî, *Hüsni Mecâzî*, kaside no. 19, beyit no. 33.

⁵⁸ Muhammed Fuad Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'ânî'l-Kerim* (Kâhire: Dârul-Hadis, 2001), “thr” maddesi.

⁵⁹ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, 4/504. Ayrıca bk. el-Bakara, 2/125; Müddessir, 74/4.

⁶⁰ el-Müddessir, 74/4.

⁶¹ el-Mâide, 5/6.

⁶² el-Hac, 22/26.

⁶³ el-Furkân, 25/48.

⁶⁴ Nâmî, *Hüsni-i Hakikî*, Gazel no. 95, beyit no. 1.

⁶⁵ Ömer Faruk Yavuz, “Kur'ân Perspektifinde Dünya-Ahiret Bütünlüğü”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 6/2 (01 Nisan 2006), 172-178.

⁶⁶ Müslim, *Sahîhu Müslim*, “Tevbe”, 12-13.

gede olması gerektiğini göstermesi bakımından önemlidir. “*Kim bu dünyada körlük ettiyse ahirette de kördür, yolunu daha da şaşırmıştır*”⁶⁷ âyeti ile “*Hayır! Siz dünyayı seviyorsunuz ve ahireti bırakıyorsunuz*”⁶⁸ âyeti tamamen dünyaya meyiletmenin sonucunun âhirette hüsrân olduğunu bildirmektedir. Nâmî bu durumu “*Bunda a’ma-lünle genç-i ömre derc itdüklerin /Zahir olur anda labüd lü’lü midür ya haze*”⁶⁹ dizele-riyle izah etmektedir. Nâmî burada dünya ameliyle ömür hazinesine doldurulanların inci mi yoksa çanak çömlek parçası mı olduğunun öbür dünyada ortaya çıkacağı ifade ederek yukarıdaki âyetlerin mefhumuna uygun açıklamada bulunmaktadır.

Yukarıda verilen ve on maddede özetlenenlerin dışında da Nâmî’nin *Divân*’ında Kur’ân’a bazı atıflarda bulunmaktadır. Mesela Tâhâ ve Yâsin suresinin sâhibinin hakkı için din düşmanına karşı, sözlerinin kılıç mızrak olmasını istediği beytinde Tâhâ ve Yâsin suresinin ilk âyetleri olan mukatta harflerine yer vermektedir. Yine başka bir şiirinde “*Ehl-i imânun hakikatde prestîş kıldığı / Ehl-i şirkün mâni-i latü menatidur yine*” diyerek hem Kur’ân’da geçen putlardan bazılarını hem de Kur’ân’da en çok mücadele edilen şirk ehline işaret etmiştir. Ayrıca “*Ecel bir cisr-ü cebridür fenada/Geçerler akıbet herkes o pülden*” diyerek ecelin yokluk âleminde zorunlu bir köprü olduğunu ve sonuçta herkesin bu köprüden geçmek mecburiyetinde olduğunu anlatmak istemiştir. Bu da her nefsin ölümü tadacağını bildiren âyetin bir anlamda açıklayıcısı niteliğindedir.

Sonuç

Edebiyat alanında parlak bir dönem olmasına rağmen Osmanlı Devleti’nin duraklama yaşadığı 17. yüzyılda yaşamış olan Niğdeli Nâmî, *Divân*’ında Kur’ân’dan birtakım referanslarda bulunmuştur. Referanslardan bir bölümü doğrudan âyetlerin lafızlarını alıntılama, diğeri ise âyetlerin mefhumunu vermek şeklindedir. Lafızlarla verdiği referanslar sınırlı sayıda iken bir kısmını verdiğimiz âyetlerin mefhumuna dair referanslar çok daha fazladır. Âyetlerin mefhumu, zaman zaman tasavvufî yönelimine uygun olarak dizeler içerisine serpiştirilmiştir. Bütün bunlar sanatsal yoğunluğu fazla olan divan şiirinde dinî motiflerin çok kullanıldığını göstermektedir.

⁶⁷ el-İsrâ, 17/72.

⁶⁸ el- Kiyâme, 75/20-21.

⁶⁹ Nâmî, *Hüsni-i Hakîkî*, gazel no. 58, beyit no. 6.

Kaynakça

- Abdülbâkî, Muhammed Fuad. *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kâhire: Dâru'l-Hadis, 2001.
- Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî. *Keşfü'l-hafa'*. Beyrût: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Ağırkan, Müfide. *Abdülkâhir el-Cürcânî'nin Dil ve Edebiyat Anlayışı*. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.
- Akgün, Atıf. "Mehmet Akif Ersoy'un Türk Dünyası Şairlerindeki Tesir Alanına Bir Bakış". *International Journal Of Turkish Literature Culture Education* 6/4 (2017), 2389-2413.
- Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd. *Râhu'l-me'ânî*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.
- Bursevî, İsmâîl Hakkı. *Râhu'l-beyân*. Beyrût: Dâru'l-Fıkr, ts.
- Duman, M. Zeki. "Nur Suresi'nin 35. Âyetinin Tefsir ve Te'vili Bağlamında Allah'ın İnsana Dört Hidâyeti: Fitri Din, Akıl, Peygamber ve Kitap". *Usûl İslâm Araştırmaları* 3/3 (2005), 4-21.
- Eyuboğlu, İsmet Zeki. *Divan Şiiri*. İstanbul: Say Yayınları, 1994.
- Gibb, E. J. Wilkinson. *Osmanlı Şiir Tarihi*. çev. Ali Çavuşoğlu. 3 Cilt. Ankara: Başer Yayınları, 1999.
- Gurbet, Mahmut. "Ahmet Yesevi'nin Millî Kimlik Tasavvurunda Sünnetin Rolü". *Social Sciences Studies Journal* 7/85 (2021), 2948-2956.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Sadir, ts.
- Karaoğlu, Arslan. "Kur'ân'da Anlatılan Münafık Tipolojilerinin En Belirgin Karakteristik Özellikleri: Nisâ 142-143. Âyetleri Örneği". *Eskiye* 38 (2019), 45-76.
- Kısakürek, Necip Fazıl. *Çile*. İstanbul: Büyük Doğu, 74. Baskı, 2012.
- Kur'ân Yolu*. Erişim 15 Temmuz 2022. <https://kuran.diyaret.gov.tr>.
- Levend, Agâh Sırrı. *Divan Edebiyatı*. İstanbul: Enderun Yayınları, 4. Baskı, 1984.
- Mengi, Mine. *Divan Şiirinin Arka Bahçesi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2010.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrût: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Nâmî, Ahmet. *Ahmet Nâmî Divânı*. haz. Ahmed Yenikale. Ankara: Kültür Bakanlığı, 2017.
- Sadan, Hamza. "Âyetlerin Mekklilik ve Medenîliği: Bakara Suresi Son İki Âyeti Örneği". *Der-giabat* 8/1 (2020), 121-144.
- Sadan, Hamza. *Ra'd Suresinin 31. Âyeti Bağlamında Kur'ân'ın Söz Bakımından Etki Gücü*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2018.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Tokmak, A. Naci. *Divan Edebiyatı*. İstanbul: Damavend Yayınları, ts.
- Uludağ, Süleyman. "Ricâlullâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Yavuz, Ömer Faruk. "Kur'ân Perspektifinde Dünya- Ahiret Bütünlüğü". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6/2 (01 Nisan 2006), 159-198.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. İstanbul: Azim, ts.

- Yekbaş, Hakan. "Divan Şiirinde Kur'ân". *İstem* 16 (2010), 199-232.
- Yenikale, Ahmet. *Ahmet Nâmî Dîvânı ve İncelemesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Yıldırım, Celal. *İlmin Işığında Asrın Kur'ân Tefsiri*. Ankara: Anadolu Yayınları, ts.
- Zebîdî, Zeynü'd-Dîn Ahmed b. Abdi'l-Latif. *Muhtasarı Şaḥîḥi'l-Buḥarî el-Müsemmâ et-Tecrîdi's-Şarih*. thk. İbrahim Bereket - Ahmed Râtib Urmûş. Lübnan: Darü'n-Nefâis, 1985.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *Keşşâf 'an ḥakâ'iki gavâ-mizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 2. Baskı, 1407.
- Zülfe, Ömer. *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 2015.